

Александар А. Миљковић

ПОГЛЕДИ ЖИВОЈИНА М. ПЕРИЋА НА
ПОРОДИЧНУ ЗАДРУГУ У СРБИЈИ
Прилог критици Перићевог схватања породичне задруге
као комунистичке установе

У раду се критички разматрају теоријски погледи Живојина М. Перића на породичну задругу као комунистичку установу. Окосницу ауторовој схватања чини поставка да је породична задруга преважно породична управа, и да се не разликује од било којег облика породичног домаћинства. Своју поставку аутор образлаже позивајући се на бројне истраживаче који су се бавили проучавањем породичних задруга у прошлости и у новијем добу. Поред осталих, наводи и Теодора Тарановског, који изричито напомиње да појмови који важе за велике друштвене групе (племи и народ) не могу важити за мале друштвене групе као што је породична задруга (на пример, не може се рећи „задружна држава“).

Међутим, ови теоријски погледи Живојина М. Перића нису били од значаја за каснија разматрања проблематике породичних задруга, као ни за политичку према породичним задругама.

Кључне речи: *Живојин М. Перић. – Породична задруга (Задружна управа). – Породична задруга као комунистичка управа (по Живојину М. Перићу). – Колективистички карактер задружне својине на селу (по Живојину М. Перићу). – Иноксна управа у Србији (пре и после доношења Грађанског закона, по Живојину М. Перићу). – Градска породична задруга. – Пољопривредно породично домаћинство. – Наследник де ситус-овог имања на селу.*

Живојин М. Перић је као правни писац постао можда најшире познат по свом монументалном делу *Задружно право по Грађанском закону Краљевине Србије*.¹ Али се за њега, поред тога што је важио за нашег најбољег познаваоца задружног права,

¹ У даљем тексту: *Задружно право*.

знало да је био такође и изванредан познавалац породичних задруга и задружног живота у Срба и других Јужних Словена. У то може да се увери сваки читалац његових радова о задружном праву, који представљају праву ризницу података о нашим патријархалним породичним задругама.²

Управо из тих разлога Перић несумњиво иде у ред оних наших великана чија се дела о породичној задрузи у нас могу сматрати класичним.

Међутим, у овом чланку не расправљамо о укупном Перићевом доприносу познавању наших породичних задруга. Намера нам је да критички размотримо његово схватање породичне задруге, то јест како је она изгледала у његовим очима на основу српског Грађанског законика, а специјално с обзиром на њене „карактерне особине“.³ То Перићево схватање изнели смо и у нашем чланку о његовим доприносима познавању породичних задруга,⁴ али се при том нисмо упуштали у његово критичко разматрање.

* * *

У четвртој глави (IV) свог *Задружног њрава*,⁵ Перић породичну задругу дефинише као комунистичку установу, али која је комунистичка „у границама једне више или мање разгранате породице“. Ово заиста врло необично мишљење он заснива на премиси, исто тако необичној. „Комунизам значи рад“, објашњава Перић, а задруге нема где нема рада. При том напомиње да уопште није важно „какав је рад“ у питању: „земљораднички, занатлијски, трговачки, индустријски, банкарски“. Своју поставку он овако разрађује. Где нема никаквог рада нема ни задруге. На пример, ако би де сциус био рентијер, то јест „ако би он живео не од рада него од прихода свога капитала које прима као кирију, интерес, дивиденде, итд., тада између његових синова који се не би поделили већ би и они, као и отац, живели као ренти(ј)ери не радећи ништа, не би било задруге“. Он од тог мишљења не одступа у целој књизи.

2 Преглед Перићевог укупног доприноса познавању задружног живота у нашем народу, а специјално у Србији после доношења Грађанског законика од 1844. године, изложили смо у чланку под насловом „Доприноси Живојина Перића познавању задружног живота нашег народа“, објављеном у часопису *Српска словободарска мисао*, Београд, јануар-фебруар 2003, с. 439–462. Иначе, о Перићевом схватању породичне задруге и задружног права говорили смо први пут у саопштењу на научном скупу посвећеном 150-годишњици српског Грађанског законика, одржаном у САНУ 1994. године.

3 Ово је Перићев израз из његовог *Задружног њрава*.

4 Видети библиографске податке о овом чланку у фусноти 2.

5 Београд, 1920, с. 92–93. Да овде напоменемо да је Перић своје *Задружно њраво* поделио на „главе“, од којих је прве три „главе“, у другом поправљеном издању, објавио у једној књизи (Београд, 1924), док четврта „глава“ представља посебну књигу од скоро 430 страна (Београд, 1924), на чијим корицама стоји „IV“.

Тако на другом месту у књизи пише: „Задруга је тамо где има заједничкога рада на колективистичкој основи.“⁶

Али породична задруга је, по Перићу, комунистичка заједница још и по томе што су сви задругари подједнако власници задружне имовине, и то без обзира на неједнакост у уделима. Сви се они сматрају „као равноправни“, као да су им удели једнаки односно као да сви раде у оквиру колективистичке својине. „Сви они имају, док задруга траје, исту дужност рада и исто право издржавања“, констатује Перић.

Но, поред овог текста из *Задружног права*, о задрузи као социјалистичкој односно комунистичкој установи Перић пише и у једном свом каснијем напису. То је његова „Представка Приватноправном одсеку Сталнога законодавнога савета при Министарству правде,⁷ у којој је изложио нека спорна питања с којима се суочио радећи на тексту Грађанског законика Краљевине СХС, чију је израду Министарство правде њему поверило. Ево шта је о томе писао у одељку под насловом „Задружно право“: „Данас се задружно питање опет поставља, само што, овога пута, две струје, једна другој супротне, боре се о превласт и утицај у друштву: с једне стране, индивидуализам буржоаске демократије, с друге стране, идеја солидаризма и алтруизма оличена у социјализму *resp.* комунизму.“ И по Перићу, ако би законодавац стао на прво гледиште, то јест ако би настојао да се развије „индивидуализам буржоаске демократије“, онда не би ни требало доносити неки посебан пропис о породичним задругама, већ би задруге, као у Србији пре Првог светског рата, могле остати у стању у каквом се налазе, а што би „у недалеком времену“ довело до њиховог „потпунога ишчезнућа“. „Пође ли се, пак, путем солидаризма и алтруизма, идеје које су, као што смо казали, база задруге, тада не само да задругу ваља задржати већ што више, сходним законским прописима, треба фаворизирати њен развој и усавршавање.“ „Фаворизирати задругу“ значи, по њему, „фаворизирати идеју солидаризма и алтруизма. Помоћу задруге и њој сличних установа, дух људски све би се више и више развијао у том правцу, а то би значило, еволутивним путем ићи ка таквом друштвеном устројству у коме би, код људи, владала и била предоминантна идеја солидарности и алтруизма, уместо идеје егоизма која данас, у главном, креће и појединце и друштво људско.“ Разуме се, кад говори о алтруизму и солидаризму међу задругарима, о преовлађивању колективистичког духа у породичној задрузи, Перић је стајао на становишту да то важи једино за односе унутар задруге. Јер између задруга не

6 *Истио*, IV, с. 26.

7 *Архив за правне и друштвене науке*, 25. новембар 1921, *Додатак Архива*, с. 330–333. У даљем тексту: „Представка“.

постоји исти однос као између задругара у самој задрузи. Али за њега, изгледа, то уопште не би представљало сметњу да задружни дух овлада читавим нашим народом у заједничкој држави.

Као што се из навода види, Перић је у „Представци“ изразио своје убеђење да развитак и снажење породичних задруга у народу може да доведе до корените друштвене реформе. „Помоћу задруге и њој сличних установа, дух људски све би се више и више развијао“ – у правцу социјализма и комунизма. Дакле, Перић не само да је породичну задругу, на основу њених „карактерних особина“, сматрао установом социјалистичком и комунистичком у основи, него је био убеђен да она представља ону полугу помоћу које би се могле коренито изменити идеје које су у његово доба незадрживо продирале у свест народа, идеје индивидуализма, егоизма и „буржоаске демократије“. У томе он неодољиво подсећа на Светозара Марковића, који је у *Србији на Истиоку* исто тако сматрао да се социјалистички преображај српског друштва може да изведе оживљавањем и јачањем породичних задруга и задружног духа.

Своју тезу о породичној задрузи као комунистичкој установи Перић није подробније образложио. У *Задружном праву* се бавио поглавито коментарисањем оних одредаба српског Грађанског законика које се односе на породичне задруге, као што то експлицитно стоји у поднаслову његовог дела.⁸ Из тог разлога у његовом делу није могло ни да буде места систематској расправи о овом превасходно теоријском питању. Због тога се ограничио да само у неколико реченица наговести своје теоријско становиште, које се своди на то да су односи међу задругарима у породичним задругама прожети духом солидаризма и алтруизма, а што породичној задрузи даје карактер социјалистичке „resp.“ (како пише) комунистичке установе.

Није нам познато да је ово Перићево теоријско гледиште било предмет посебних разматрања. Штавише, као да се нико није за њега озбиљније заинтересовао. Међутим, поистовећивање задруге с комунистичком установом – јер, како гласи његова поставка, „нема задруге где нема рада“, а „комунизам значи рад“ – представља велики изазов у сфери теорије, и не би се смело дозволити да остане без коментара (иако се с тим коментаром касни више од 80 година).

* * *

Да бисмо лакше ушли у траг Перићевом виђењу породичне задруге као комунистичке установе – за које се мора признати да је у најмању руку чудно – погледајмо како, по њему, изгледа

8 *Коментар главе XV другога дела Грађанског законика.*

породична задруга у Србији после доношења Грађанског законика (1844).

У својим разматрањима услова који обавезно треба да буду испуњени да би се једна породична заједница сматрала задругом, Перић истиче четири услова. Задруга је „заједница између два или више лица“, „заједница међу сродницима (сродничка заједница)“, „заједница у имању (имовна заједница)“ и „заједница живота и рада“.⁹ Само кад једна заједница испуњава сва четири наведена услова, она представља породичну задругу. Међутим, породичну задругу у Србији после увођења грађанског законодавства Перић разликује од оне како је види Валтазар Богишић. За Перића, инокосна породица у грађанској Србији није више била исто што и задружна. За њега „реч инокосан значи само једну породицу, оца са синовима, а задружан више породица које на заједничком имању живе и раде“.¹⁰ Перић инокостину не сматра, као Богишић, задругом *in statu latentis*,¹¹ већ као породицу коју је Богишић назвао варошком. То је породица незадружна, породица у ужем смислу, која се састоји искључиво од родитеља и деце. Иначе, и за њега „више породица које на заједничком имању живе и раде“ чине заједницу која се такође назива породицом. Оно што карактерише задружну породицу јесте да сви њени мушки чланови морају међу собом да буду у крвном сродству и да потичу од заједничког претка (агнатска заједница).¹² Они представљају породицу и фактички и правно, а њихово „заједничко имање“ је породично исто као и оно које припада инокосној породици (то јест у смислу незадружне). Али има једна ствар коју је овде потребно уочити. После увођења грађанског законодавства, породична задруга у Србији као да престаје да буде вишегенерацијска породична заједница. Јер, ако је *de cuius*, после своје смрти, „оставио два или више мушких наследника, својих сродника“ – они, по закону, више не представљају породичну задругу. Наиме, само ако се ти „наследници не поделе већ остану да заједнички живе и раде на добрима од *de cuius*-а наслеђеним“,¹³ у том случају се ова заједница сматрала породичном задругом.¹⁴ По Перићу, изгледа као да породична задруга постаје или се обнавља сваки пут после смрти *de cuius*-ове. Она као да више

⁹ Тако су на задругу, уосталом, гледали и други њени проучаваоци.

¹⁰ *Истио*, IV, с. 89.

¹¹ О облику названом инокостина у сеоској породици Срба и Хрвата, *Правни чланци и расправе*, Београд, 1927, с. 189. У даљем тексту: „О инокостини у сеоској породици“.

¹² Али и „грађанско сродство“, које је „изједначено са крвним“, исто тако „ствара задругу“ (*Задружно право*, део први, с. 36).

¹³ *Истио*, IV, с. 5.

¹⁴ Наравно, само се по себи разуме да је право наследника да се после *de cuius*-ове смрти могу поделити и да тако не живе више у породичној задрузи, то јест породична задруга се тада растура.

није представљала заједницу непрекинутог трајања кроз генерације, какво је стање било пре доношења Грађанског законика 1844. године, док је владало обичајно право.

Али ни после *de cuius*-ове смрти, чак ни у случају да се наследници не поделе него остану да живе заједно, та заједница није обавезно и у свим случајевима представљала породичну задругу. Јер наследници су могли одлучити да продуже живот у заједници која се назива смесништво (*indivisio*) или ортаклук. У ствари, тек ако својом слободном вољом мушки наследници одлуче да живе у породичној задрузи, онда се њихова заједница и правно сматрала задругом. При том није толико битно то што у Србији, коју је Перић имао у виду у свом *Задружном праву*, крвни сродници по мушкој линији (агнати), који остају да живе и раде на неподељеном имању, нису били обавезни да се „изречно“ изјасне како хоће да живе у породичној задрузи.¹⁵ „Ако су они остали у заједници не одређујући каква је то заједница, онда се узима(ло) да су они између себе прећутно утврдили однос задружни“, то јест да су „закључили један прећутан уговор о задрузи“.¹⁶

Ова Перићева констатација је веома важна за разумевање његовог става, јер казује да је, по њему, у грађанској држави породична задруга постала уговорна установа, и била такоређи у истој равни са другим уговорним установама. Разлика је била само у томе што се за задругу признавала прећутна сагласност, док се за друге тражило да се уговарачи „изречно“ изјасне. Дакле, Перић је на породичну задругу применио принципе који важе за остале установе у грађанском друштву, и самим тим претпоставио да за њу више не важе правила наслеђивања која су важила у време када се живело по правним обичајима. Породична задруга није више постојала у континуитету, већ на основу слободно изражене воље свих мушких наследника *de cuius*-ових.

Ако се породична задруга ставља у исту равн са смесништвом и ортаклуком, то јест ако се сматра уговорном установом, нормално је претпоставити да она онда почива на грађанскоправним основама, то јест да је установа која се образује на основу уговора – свеједно што се у њеном случају радило о прећутном уговору. А као што је познато, слободна воља појединца је, и фактички и правно, категорија која је уопште тешко спојива с породичним дужностима и обавезама када је реч о породичној заједници, а нарочито оној традиционалног типа, па према томе и када је реч о задружној породици. Јер, на пример, у породици традиционалног типа, родитељи по правилу нису слободни да не

¹⁵ Међутим, они би морали да се изјасне „изречно“ ако би хтели „да своју заједницу сматрају као смесништво добара или као ортаклук“.

¹⁶ *Истио*, IV, с. 8.

врше своје родитељске дужности,¹⁷ као што ни деца нису слободна да не буду под влашћу родитеља. Па и уопште кад су породичне обавезе у питању, тешко да може да постоји индивидуална слобода избора, па ни она која произлази из грађанских норми. Породични односи не зависе, нити би смели да се доводе у зависност од слободне воље појединих чланова породице. Јер породица представља недељиву целину. Перић је ову обавезност превидео кад су били у питању чланови задружне породице, мада се после смрти *de cuius*-ове сматрало као да су својом слободном вољом изјавили жељу да наставе живот у задрузи.

Дакле, за задругаре у породичној задрузи Перић, да одмах констатујемо, погрешно претпоставља да су се свесно и својом слободном вољом опредељивали да живе у задрузи, јер се о припадности породици њени чланови не опредељују ни у грађанском друштву. Међутим, према Перићу, у породичној задрузи у српској грађанској држави као да живот и рад задругара и њихова имовина нису више имали само породични карактер. Задругари су, после увођења грађанског законодавства у Србији, постали, по њему, „заједничари“.¹⁸ „Задруга је приватно-правна установа“, и, „када је тако“, „може проистећи само из слободнога споразума и договора, дакле уговора, заједничара“. Из овог става следује за Перића као последични и став да је задруга „тамо где има заједничкога рада на колективистичкој основи“.¹⁹ У ствари, задружна је, по њему, била свака установа „где постоји заједнички живот и рад на заједничком имању“. Додуше, у тој заједници „заједничари“ су могли да буду само „мушка лица и сродници“;²⁰ али то у суштини не мења његово становиште у погледу заједничарског карактера задруге.

Да овде одмах напоменемо: ова теза Перићева о задругарима као заједничарима не би никако могла да се прихвати. Задругари су отац са синовима и одраслим унуцима, његова браћа са својим одраслим синовима и унуцима – сви који су међу собом у крвном сродству по мушкој линији (агнати). Чак и онда ако их држава на основу закона сматра заједничарима, они сами нису могли тако да се осећају, па то фактички нису ни били – из једноставног разлога што је сроднички однос суштинскији од уговорног, заједничарског. Он је најбитнија карактеристика задруге – јер и прва „карактерна особина“ да задруга може да буде само ако је „заједница два или више лица“ важи једино ако су та лица међу собом крвни сродници по мушкој линији. Уосталом, породична задруга је у српском као

17 Чак нису, бар у начелу, ни у породицама у грађанским државама.

18 *Истио*, IV, с. 7.

19 *Истио*, IV, с. 26.

20 *Истио*, IV, с. 39.

и у другим јужнословенским народима, свуда тамо где је постојала и пре као и после успостављања грађанског поретка, сматрана преваходно као облик породичне заједнице, као породица. Заједнички рад, то је пре свега рад у породици и за породицу. Тај рад није могао имати карактер никаквог другог рада, па према томе ни колективистичког односно комунистичког, и стварно га није никада ни имао у породичној задрузи ниједног јужнословенског народа, па ни код Србијанаца Перићевог доба.

Отуда је савршено јасно да заједница рада и живота није могла породичну задругу у грађанској држави да преобрази у комунистичку установу, као што ни односи међу задругарима никада нису постали, нити су могли да постану уговорни. Истина је да сва чељад у породичној задрузи, као уосталом и у сваком сељачком домаћинству односно газдинству, чим узмогне да ради, прихвата се посла у кући, и то поглавито за кућу, односно домаћинство. Сваки члан задруге ради послове који одговарају његовом узрасту, снази и способностима (умећу). То важи како за мушку тако и за женску чељад. Међутим, оно што бисмо нарочито хтели да нагласимо јесте да смисао том раду даје управо чињеница да је то рад за породицу. Пре свега и изнад свега, тим радом се обезбеђивало одржавање породичног домаћинства, његова свакодневна егзистенција, али, бар кад су у питању сеоска домаћинства, и жеља да се породица не угаси и нестане. Свако сеоско домаћинство (и то не само задружно) свесно се труди и ради да би обезбедило услове да једног дана деца преузму улогу старијих, да млађа генерација наследи претходну, да би, потом, и ту генерацију наследила генерација која за њом буде стасала. Одржавање у садашњости и трајање у времену, свеједно да ли породичне задруге или инокосне породице (то јест незадружне) – заправо сваког сељачког домаћинства – обезбеђује се радом сваког члана домаћинства чим постане радно способан. Тај рад је заједнички и несебичан, јер чланови домаћинства не раде сваки за себе нити у корист својих индивидуалних интереса, него сви заједно раде за породицу. У задрузи раде за задружну породицу односно задругу, а у инокосној породици за индивидуално домаћинство.

Да напоменемо овде да је породична задруга и за самог Перића – кад не би уносио збрку својом теоријом о задрузи као колективистичкој и комунистичкој установи – представљала пре свега породицу. Он је, као и сви други, убеђен да она и „није ништа друго него факат да се чланови једне породице, која се разгранала, једни од других не одвајају, већ остају да живе заједничким животом“.²¹ Осећање припадности породици код задругара и узајамне симпатије међу њима били су такорећи кључни чинилац стабилно-

²¹ *Задружно право*, део први, с. 47.

сти породичне задруге, баш као и инокосне породице. Има у његовом *Задружном праву* једно место где то и изричито каже. Тамо где разматра питање деобе приновка и приплода, то јест оног дела прихода који задругари уносе у кућу својим личним радом, Перић међусобне односе задругара објашњава постојањем, како се изразио, њихових солидаристичко-алтруистичких осећања. „Везани љубављу међу собом као сродници, задругари ће налазити баш задовољство у томе да раде за оне који су им мили и драги; они, зато, неће испитивати да ли сваки од њих ради у оноликој мери у којој би могао и у којој би то требало. Овај осећај узајамних симпатија међу задругарима јесте и најјача основа задруге. Управо, где тога нема, нема ни темељне задруге, и заједница таква убрзо ће се распасти.“²² У овој, такорећи узгредно забележеној констатацији Перић је ставио акценат на чисто породичне односе који су владали у задрузи. Они откривају суштину задруге као породичне заједнице, и представљали су њен најчвршћи темељ. То су, у ствари, оне исте „карактерне особине“ које и од породице у ужем смислу, то јест од незадружне односно инокосне породице, исто тако граде чврсту заједницу. Дакле, неке од „карактерних особина“ које задругу чине задругом,²³ мада могу да представљају темељна обележја без којих нема задруге, важе ипак само условно, само ако претходно, као *conditio sine qua non*, постоје чврсти и постојани породични односи међу задругарима и, разуме се, ако је у задругарима жива свест о припадности породици. Јер породична задруга је пре свега другог „сродничка заједница“, како је назива Перић, односно породична заједница или, једноставно, породица. Уосталом, у ранијим временима се у народу није ни правила разлика између задружне и инокосне породице.

У историјским изворима, хрисовуљама и другим средњовековним правним споменицима, нису се разликовале задружне од инокосних породица. У покушају да накнадно утврде које су породице биле задружне а које инокосне у пописима становника нађеним у хрисовуљама наших средњовековних владара, истраживачи су, као критеријуме по којима су их делили, узимали у обзир број чланова породице, као и њихов сроднички однос, уколико је у споменицима о томе постојао писани траг. И Стојан Новаковић, и Освалд Балцер (Oswald Balzer), и Јудин Хамел (Eugen Hammel), а и други истраживачи, издвајали су (на пример у Дечанским хрисовуљама од 1330. и 1336. године), као задружне, породице с већим бројем чланова, или у којима се, поред оца и синова, помињу браћа и други сродници. Међутим, напоменимо да је Освалд Балцер био једини који је својим открићем знатно помогао да се у овим попи-

²² *Нав. дело*, IV, с. 243; видети и напомену 2 (*нав. дело*, с. 455).

²³ Видети: *нав. дело*, део први, Београд, 1924.

сима с већом извесношћу може направити разлика између задружних и инокосних породица. Он је, кад би се на крају навођења имена чланова једне породице налазило име „деда“ (од речи „дед“), из тога извео закључак да „дед“ у хрисовуљи означава у ствари претка, оног од кога задруга води порекло, а не најстаријег члана задружног домаћинства у моменту пописа, како је, на пример, сматрао Стојан Новаковић. Али без обзира на ово Балцерово откриће, које је релевантно само за неколико пописаних породица у Дечанским хрисовуљама од 1330. и 1336. године, сви остали истраживачи су само посредним начином долазили до података на основу којих су породице из Дечанског властелинства идентификовали као задружне или инокосне. Управо из тих разлога број задружних породица у овим хрисовуљама варира зависно од читања, то јест од критеријума за разграничење сваког појединог истраживача који се упуштао у тумачење тих података. На основу тога може се сматрати да се све до доношења Грађанског законика у Србији, породица узимала као један појам, без обзира на то да ли је била задружна или незадружна.

Видели смо да је Перић задружне породице које би у Србији после доношења Грађанског законика спале на инокостину сматрао незадружним, то јест инокосним. Међутим, у Хрватској и Славонији, насупрот томе, у исто то време је свака задружна породица, и кад би фактички постала инокосна, сматрана (на основу закона) и даље задружном, све док су „непокретнине у земљишнику“ биле „уписане на задругу као властницу“.²⁴

Становиште Валтазара Богишића о томе познато је у науци. Он је, наиме, сматрао да се у нашем сеоском друштву његовог времена такође није правила разлика између задружне и инокосне породице. И задруга и инокостина су биле један исти облик сеоске породице. Пример који наводи у свом чувеном спису „О инокостини у сеоској породици“, а који је преузео из свог *Зборника*,²⁵ недвосмислено потврђује, супротно Перићевом убеђењу, да се у Србији ни после 1844. године задруге фактички нису разликовале од оних изван Србије, које је Богишић имао у виду у својим истраживањима. И у Србији је био „син са оцем задругар, те кад дође да се са сином дели, (...) отац узима раван део, као да се са браћом дели“.²⁶ Овим се несумњиво потврђује претпоставка да је и за народ у Србији Богишићевог и Перићевог доба, тамо где је постојала, задруга остала иста као и у време пре доношења Грађан-

²⁴ Навод код Живојина М. Перића, „Породично задружно право у Хрватској и Славонији“, прештампано из *Архива за љравне и друшћивене науке*, Београд, 1930, с. 11.

²⁵ То јест из *Zbornika sadašnjih pravnih obiĉaja u Južnih Slovena*, knjiga prva, Zagreb, 1874.

²⁶ „О инокостини у сеоској породици“, *нав. гело*, с. 187.

ског законика. Унутрашње устројство и унутрашње односе у породичној задрузи грађанско законодавство није успело да измени, мада је то једна од Перићевих основних теза.²⁷ Заправо, они су се изменили кад се изменио целокупни народни живот у српској држави.

С тим у вези упозорили бисмо да се породична задруга, управо из разлога што се у стварности није никада изједначила с уговорном заједницом, како је то Перићу као правнику изгледало, не би ниједним својим изгледом смела ставити у исту раван са било којом другом правном или привредном установом која се темељила на уговору. А Живојин Перић, када узима породичну задругу као колективистичку односно комунистичку установу, управо то чини. Она је, по њему, постала установа „заједничара“, слично смесништву и ортаклуку. И без обзира што је задруга била и даље породична заједница, она је за њега била и заједница рада. Грађански законик је унео измене „у обичајно задружно право“, констатује он на једном месту.²⁸ Отац са својим синовима сада, како вели, не представља више задружну породицу, све догле док његови синови немају удела у својини. Да би било задруге, „сваки од задругара мора имати свога имања у заједници“.²⁹ Исто тако, „од онога тренутка када број задругара спадне испод два, од тога тренутка нема више задруге, без обзира на то што, може бити, у кући има више од два лица“.³⁰ Али, и поред тога што је Перићу изгледало да се задруга његовог доба, на основу важећих грађанских прописа, разликовала од раније која је постојала у времену пре доношења Грађанског законика, она је, упркос свему, у својим суштинским карактеристикама остала непромењена. Истина да је у ранијим временима задругар постајао рођењем, а после 1844. године признавањем статуса удеоничара у својини. Али то је важило само са становишта закона који су били грађански у својој суштини. За саме задругаре то питање уопште није било правно већ фактичко. Задругаром се ни у грађанској Србији није постајало по слободној вољи, а удеоничарство се као питање уопште није ни постављало. Јер за задругаре у задрузи то питање се није уређивало одредбама Грађанског законика, него и даље искључиво обичајним

²⁷ Истоветност задружне и инокосне породице по Богишићевом схватању, а која је још увек живела у његовом времену, врло је концизно објаснио и Михаило Константиновић у свом чланку о Валтазару Богишићу („Идеје Валтазара Богишића о народном и законском праву“, *Социолошки преглед*, књига I, Београд, 1938, с. 282): „Сеоска инокосна породица и задружна породица су изгледи једне исте установе. Не представљају оне два сукцесивна ступња у развоју установе, већ две фазе у животу сеоске породице. Многобројна и разноврсна факта која је Богишић испитивао показала су да се односи у инокосној породици не разликују у основи од односа у задрузи.“

²⁸ *Истио*, IV, с. 92.

²⁹ *Истио*, део први, с. 52.

³⁰ *Истио*, IV, с. 94.

правом које је важило за породичне задруге. И то је било тако докле год је породична задруга постојала. Тек кад (и ако) задругари почну на задругу да гледају не као на породицу већ са позиције својих индивидуалних интереса, односно интереса својих ужих породица, тада се о задрузи могло евентуално говорити у смислу који је, према Перићевом просуђивању, произлазио из Грађанског законика. Али то је ситуација с којом се задруга суочавала углавном онда када би код задругара преовладао индивидуалистички дух.

Рекли смо раније да патријархалну породичну задругу нарочито на селу не треба разликовати од сељачког породичног домаћинства или, ако се има економски аспект у виду, од сељачког породичног газдинства. За сељачке породичне задруге важи заправо оно исто што Драгољуб Јовановић у својој *Аграрној ђолијици*³¹ нарочито истиче кад хоће да објасни у чему се састоји суштина сељачког породичног газдинства. Он је то назвао „мистеријом сељачког газдинства“. Ту „мистерију“, заправо тајну, он открива у активностима сељачког газдинства усмереним у потпуности ка томе да се задовољавају основне животне потребе. У томе он налази основни смисао постојања сељачког газдинства. „Мистерија“, то је, за њега, ирационални напор да се одржи и унапреди породично домаћинство, као и тежња да траје кроз генерације. „Одржање породице јесте једино важно“, пише Драгољуб Јовановић. Из тога произлази такође да сељачко породично газдинство, како пише, „није никакво предузеће“, „већ само економски вид сељачке породице“.³² Оно сељаку живот чини лакшим. Али и више од тога. Оно сељака чини снажнијим, то јест жилавијим и чвршћим према спољним силама и притисцима. И управо зато што је то тако, показало се да су у време великих привредних криза сељачка газдинства била отпорнија од капиталистичких предузећа, то јест да су боље од њих су издржала привредне ударе и колапсе.

Аналогно овом Јовановићевом виђењу сељачког газдинства, основна функција и патријархалне породичне задруге, баш као и породичног домаћинства, састојала би се такође у томе да обезбеди своју егзистенцију и своје трајање. При том се само по себи разуме да задругари у породичној задрузи својим радом и ангажовањем обезбеђују првенствено егзистенцију и трајање породице у задружном облику. Ово откриће тајне сељачког газдинства које је учинио Драгољуб Јовановић у својој *Аграрној ђолијици* чини нам се од суштинског значаја и за разумевање породичне задруге, бар оне која је постојала на нашем селу.

Да породична задруга испуни тај смисао, да као породица постоји и да траје у времену, може се постићи једино на тај начин

³¹ Београд, 1930, с. 296–307. Наслов овог поглавља гласи: „Суштина сељачког породичног газдинства“.

³² *Исто*, с. 297.

што ће појединачни интереси и појединачне воље сваког члана породице бити подређени том циљу, то јест заједничким интересима и заједничкој вољи. Зато би било погрешно заједнички рад, који се врши у интересу породице и њеног трајања (континуитета), поистовећивати с радом који се врши у социјалистичкој „resp.“ комунистичкој асоцијацији, то јест с радом чији је циљ превасходно економски и политички.

Немамо намеру да се упуштамо у систематско развијање ове тезе, да о њој расправљамо нашироко и надугачко, али бисмо навели само један изванредан пример из релевантне књижевности, јер он сјајно поткрепљује аргументацију која иде у прилог тези да је тежња сваке породице – па била она инокосна, задружна или било која друга – да постоји, то јест да не нестане. Животу породице смисао даје тежња да траје кроз генерације. У својој чувеној књизи *Античка држава*,³³ Фистел де Куланж је до своје идеје о тежњи старе грчке и римске породице да непрекидно траје дошао полазећи од претпоставке да је породицу створила религија. Основни смисао постојања породице се, по њему, састојао у томе да чува и негује култ предака. Одржавање тог култа био је главни задатак потомака кроз генерације. Из тога је, како Фистел де Куланж размишља, проистицало „правило да свака породица треба да се обнавља у недоглед“.³⁴ И не само наведена констатација, већ и све оно што Фистел де Куланж излаже у „првој књизи“ (*Livre premier*) и у три прва поглавља „друге књиге“ (*Livre II*), говори о вези између култа мртвих односно породичне религије и неопходности континуитета породице („la continuité de la famille“). Тај континуитет се поставља као императив. Предак је увек био „бог заштитник“ („un dieu protecteur“)³⁵ старе грчке и римске породице, али само док се његов култ одржавао, и то редовним вршењем строго утврђеног ритуала. Основни задатак мушких потомака у породицама старих Грка и Римљана, баш као што је то случај и у задружним и инокосним породицама наших сељака у ранијим временима, био је да обезбеђују породични континуитет.

Да наведемо овде и један пример из савременог живота, који такође упућује на закључак о снази тежње код наших сељака за очувањем породице. У ствари, у изнетом контексту могла би да се објашњава и појава која је присутна у многим инокосним породицама на селу новијег доба (све до нашег данашњег), а то је одређивање наследника *de cuius*-овог имања. Да би имање *de cuius*-ово остало неподељено, то јест да би се обезбедило да остане у његовој породици у целини, *de cuius* за живота одређује једног од својих

33 Fustel de Coulanges, *La cité antique*, Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome, Paris, 1917.

34 “Il en a d'abord cette règle que chaque famille dut se perpétuer à jammis“ (*исџо*, с. 49).

35 *Исџо*. с. 33.

синова за наследника, обично најстаријег, који остаје на имању, док осталу своју децу намирује на разне друге начине. Ђерке по обичају удаје, а синове шаље у град да се школују, да уче занат, да се баве трговином или да би се запослили. Али има и случајева, кад је имање довољно велико а *de cuius* нема више од два сина, да их својим очинским ауторитетом обавезе да после његове смрти остану на имању и да се не деле.³⁶ Иначе, после смрти *de cuius*-а, према савременом грађанском законодавству о наслеђивању, породично имање би се дељењем међу наследницима фактички распарчало, а породица која се око њега окупљала као око неког стожера убрзо би се растурила заувек. Према својој браћи која су отишла са имања у град наследник обично преузима обавезу да их помаже у намирницама и на разне друге начине док се не осамостале, а ови му за узврат, кад се осамостале, школују децу и помажу му да код власти и у граду решава разне проблеме, своје и своје породице. Тако они који су отишли са села најчешће не прекидају везу са братом који је остао на селу у својству наследника. Одељена браћа одлазе код брата на село у време празника (за славу, Божић, Ускрс или сеоску славу), или да тамо проведу годишњи одмор и/или понеки викенд. Ако дођу у време великих пољопривредних радова, и они сами се прихвате посла да би помогли брату.

Дакле, одређивање наследника имања, по нашем уверењу, може се такође сматрати и као један вид очувања сеоске породице, али прилагођен савременим приликама. Одређивањем наследника, *de cuius*-ово имање остаје неподељено, неће се распарчати међу законитим наследницима и на тај начин, практично, неће се изгубити његов породични значај. Тако оно, у извесном смислу, добија сличну функцију коју је имао задружни стожер односно дедовина.

Али не само рад у породичним задругама, већ, како смо видели, и саму задружну својину Перић је стављао у исту раван с колективистичком односно комунистичком.

О задружној својини су писали многи који су се бавили изучавањем породичних задруга, од Валтазара Богишића до Слободана Јовановића³⁷ и других. И сам Живојин Перић је том пред-

36 Познат нам је случај браће Душана и Василија Вишњића из села Коритника на Голији, који су, по изричитој жељи свог оца Петра да се не деле, остали, после очеве смрти, да живе заједно неподељени. До овог податка смо дошли када смо нас неколико планинара боравили код Вишњићевих у кући почетком јула 70-их година прошлог века.

37 Као што је познато, Слободан Јовановић се бавио претежно јавним правом. Међутим, проучавајући Јована Хаџића као законописца, он се ухватио у коштац и с проблемом породичних задруга. С обзиром на несумњиво велику вредност његовог доприноса расправљању овог питања, ми смо се текстовима Сл. Јовановића, оним где расправља о породичним задругама, бавили најпре у једном нашем раду објављеном у *Гласнику Етнографског института САНУ*, а говорили смо о томе и на научном скупу у САНУ посвећеном личности и делу Слободана Јовановића.

мету посветио многе странице свог *Задружног љрава*. Истина је да је својина која припада породичној задрузи колективна.³⁸ Али за њу је много значајније одређење, заправо једино релевантно, да је то породична имовина, то јест да припада породици. То је њена карактеристика коју су сви писци о задрузи истицали. Српски Грађански законик је унео значајне промене у погледу задружне својине.³⁹ У ранијим временима, задружна имовина – „стожер породични“, „*Bien de famille*“, „*Stammgut*“⁴⁰ – преносила се, према обичајном праву, „са генерације на генерацију“, које су, по Перићевим речима, биле „само уживаоци тих добара“. Али и када је у Србији, на основу закона, изгубила колективни карактер и постала индивидуална, задружна својина је за саме задругаре остала и даље исто што је била пре тога, то јест породична, али не и општа својина. Перић је био у заблуди кад је поверовао да је важеће законодавство у новој српској држави изменило однос задругара према задружној својини унутар саме задруге. То законодавство је створило могућност да задругари могу том имовином располагати и на начин друкчији од оног како је то било утврђено обичајним правом. Али ако би породица, упркос свему, остала да живи задружним животом, она је живела једино као патријархална задруга. Задруга није представљала нити је могла представљати неку имовну заједницу која би у основи била друкчија од породичне. Докле год је постојала као породична задруга, она се није мењала, те се ни својина од породичне није никада преобразила у индивидуалну, а још мање у неку колективистичку односно комунистичку. Имовна заједница у породичним задругама могла је да се идентификује с колективистичком својином изван задруге само са гледишта грађанске државе, односно закона. А ако би се ипак десило да задругари имовину више не доживљавају као заједничку, то јест породичну односно задружну, то је био знак да ће се задруга ускоро распасти. Али и у случају престанка задруге, постоје јаки разлози претпоставку да се никада није догодило да задружна имовина у Србији XIX века до 1918. године буде трансформисана у колективистичку односно комунистичку. Према томе, Перићево теоријско тумачење уопште није одговарало постојећој стварности.

Знамо да је у свом *Задружном љраву* Перић заузео становиште како није обавезно да задружна породица поседује непокретну имовину да би се сматрала задругом. Иако је наследна непокретна имовина као „карактерна особина“ за породичну задругу

38 Израз „колективистичка“ који Перић каткада употребљава кад говори о задружној својини, не доприноси јаснијем сагледавању њене особености и функције.

39 О томе Перић расправља опширно, а нарочито у IV глави свог *Задружног љрава*, кроз читав други одељак под насловом „О престанку задруге“.

40 Перић наводи све ове изразе за заједничку својину задружног типа (видети: *Задружно љраво*, део први, с. 71).

од несумњивог значаја⁴¹ – „стожера“, „дедовине“, или како се она већ све називала, могло је и да не буде а да ипак буде породичне задруге. Јер, како смо већ изнели, ни породична задруга, баш као ни сеоско домаћинство, није била економска заједница, бар не првенствено. Породична задруга представљала је преваходно сродничку заједницу, и то оних сродника који имају заједничког мушког претка (агнатска заједница). А породичне заједнице, свеједно да ли задружне или инокосне, не може да буде без свести о припадању породици и без воље да јој се припада. То је далеко најзначајније одређење породичне задруге. И пошто ни по Перићу задруга „не мора обухватати и непокретна добра“,⁴² погрешно би било поистовећивати је с комунистичком установом, која обавезно претпоставља постојање колективистичке, то јест опште комунистичке својине.

* * *

Да овде споменемо и то да Живојин Перић у свом *Задружном праву* није изоставио из својих разматрања ни градске породичне задруге (нарочито у IV „глави“).⁴³ Разуме се, и кад је о њима реч, као најзначајнији показатељ постојања задружног живота морала је такође да буде неподељеност заједничке породичне имовине, мада су се градске породичне задруге одликовале извесним одступањима од обичаја који су важили за сељачке породичне задруге. На пример, одсуство заједничког становања и заједничког обедовања, у чему се оличавала заједница живота, било је скоро правило у градским породичним задругама, како наводи Перић. Али и међу члановима градске породичне задруге, извесно као најзначајнија компонента, морала је такође да постоји јака међусобна емотивна везаност задругара као чланова једне породице, као најближих крвних сродника (агната), иако он то не спомиње ни у *Задружном праву* ни у било ком свом напису у коме се бави овом проблематиком. То се једноставно подразумева.

Међутим, јачање индивидуализма и либерализма, који су незадруживо продирали у ослобођену Србију, морало је деловати разорно нарочито на градске породичне задруге.⁴⁴ Но постоје сведочанства да су ти утицаји исто тако разарали и задружни живот

41 „Једна сеоска задруга“, читамо на једном месту у његовом *Задружном праву* (IV, с. 91), „са великим непокретним имањем, са задружном кућом и зградама, са многобројним члановима, са знатним иметком у стоци и земљорадничким алатима итд., најизразитији (је) представник ове наше институције.“

42 *Нав. дело*, IV, с. 92.

43 *Нав. дело*, IV, с. 89–92.

44 „Дух индивидуализма више је развијен у градовима него у селима“, вели Перић на једном месту (исто, IV, с. 89), „због чега у градовима (...) није чест случај да (...) синови, по смрти очевој, не само остану неподељени већ још продуже односно отпочну заједнички живот и рад“, „н(а) пр(имер) трговину“.

на нашем селу, мада су у Србији на нестанак породичних задруга на селу разорно деловали и други чиниоци; нарочито ратови.⁴⁵

* * *

За питање о коме овде расправљамо релевантно је и једно размишљање нашег великог научника и правника Теодора Тарановског. Наиме, у својој бриљантној студији *Историја српског љива у Немањинској држави*⁴⁶ Тарановски се противставио тези неких ондашњих писаца да је Немањинска држава била „задружна држава“. Чак се та теза, по њему, не може „узимати у обзир као нешто озбиљно“. „Задруга је облик породичне, кућевне заједнице“, баш као и проста породица или род, и спада у „мале групе“, како их Тарановски назива, а њима насупрот стоје „велике групе“ које представљају држава и племе.⁴⁷ „Велика група спроводи шире удруживање и има јавни карактер, представља политичку организацију.“ По Тарановском, свака од ове две групе ограничена је на свој делокруг, „те организациони принципи једне не простиру се на другу“. „Задруга је постојала и под племеном и под различним облицима државе, али никад није било задружног племена, ни задружне државе, као што није било племенске, нити државне задруге.“ Када се каже „задружна држава“, за Тарановског није било никакве дилеме да „ту нема никакве јавноправне конструкције, него је то један фигурални израз“. Дакле, и с правног становишта, за Тарановског је разлика међу установама, ако бисмо их разврстали у мале и велике групе, представљала, између осталог, и разлику између установа приватноправног и јавноправног карактера.

45 На ово је, колико нам је познато, први указао господин Владимир Стојанчевић у својој књизи *Милош Обреновић и његово доба* (Београд, 1966, с. 211–224). Према његовим сазнањима, која се оснивају на подацима из Архива Србије, у ратовима од Кочине крајине до Другог српског устанка у Србији је десетковано становништво, које је у Београдском пашалуку у већини живело задружним животом. Али после Првог и Другог српског устанка, већ у време прве владе кнеза Милоша, задружне породице „једва од су биле заступљене са једном четвртином од укупног броја породица у ондашњој Србији“ (*истио*, с. 212). У Другом светском рату су у српском народу вероватно нестале и последње породичне задруге које су се још биле задржале. Господин Веселин – Веса Навалушић из Београда, иначе родом из Босне, испричао нам је како је нестала цела једна српска породична задруга у његовом селу. Кад је започео усташки геноцид над српским народом у НДХ 1941. године, усташе су једанпут упале у његово село. Том приликом су све чланове једне српске породичне задруге везали жицом око великог пласта сена и запалили га, тако да су сви живи изгорели.

46 I део: *Историја државног љива*, Београд, 1931, с. 223.

47 Тарановски не спомиње братство, мада би, по нашем уверењу, оно у овој његовој подели спадало пре у „велику“ него у „малу“ групу. Да с овим у вези узгред напоменемо да Тарановски не спомиње ни Ф. Тенисово (Ferdinand Toennies) разликовање између два основна појма: „заједнице“ („Gemeinschaft“) и „друштва“ („Gesellschaft“), иако се чини да његове „мале“ и „велике“ групе носе извесна обележја слична онима која је Тенис приписао овим својим друштвеним ентитетима.

Ако пођемо од овог оригиналног разматрања Т. Тарановског и доведемо га у везу с Перићевим теоријским разматрањима о породичној задрузи, логично следи закључак да су појмови којима Перић објашњава односе у задрузи („солидаристичка“ и „алтруистичка“ осећања, као и „колективистичка“ и „комунистичка“ својина) нису одговарајући. Он једноставно као да не респектује основне принципе, или као да не зна ништа о томе да се неким одликама којима се објашњавају односи у једној врсти људских заједница не могу објашњавати односи кад је у питању нека друга врста људских заједница. Не може се све „стрпати у исти кош,,. Ако се за државу може рећи да јесте или да није комунистичка, јер држава, према Тарановском, спада у велике групе – то се никако не може рећи за задругу као породичну заједницу; она није комунистичка установа, јер она, као породица, спада у мале групе. Тарановски је у томе изричит, и то с пуним правом. За задругу заиста не важи нити може да важи оно што важи за велике групе, осим ако би се ти термини и у овом случају користили као „фигурални изрази“ (како се Тарановски згодно изразио). Међутим, кад Перић о породичној задрузи у грађанској Србији пише као о комунистичкој установи, очигледно је да се ту не ради ни о каквом „фигуралном изразу“, јер је он у својој тврдњи категоричан.

Истина, ваља с тим у вези напоменути да Перићева, назовимо је, теоријска заблуда није довела ни до каквих стварних последица, баш као ни уверење Светозара Марковића да ће српски народ у Србији – захваљујући томе што је у њему још увек постојала снажна тежња да живи задружним животом – прескочити све „страхоте“ капитализма и ући директно у комунизам, као најсавршенији облик економског и политичког уређења.⁴⁸ Перић је остао усамљен са својом теоријом о задрузи као колективистичкој и комунистичкој установи, тим више усамљен пошто су породичне задруге – барем у свом класичном виду – ишчезавале неповратно, због чега су и разна питања с њима у вези престала да буду актуелна. Није више било ни потребе за размишљањима чија би сврха била њихово очување и/или трансформисање.

* * *

⁴⁸ У ствари, пре Светозара Марковића, о значају породичне задруге за целокупни економски, политички, државни, духовни и морални развитак српског народа писао је Аћим Чумић у свом спису *Предлоз Осеку историчком и државничком Српског) учен(ог) друштва за изучавање живојна народа српског* (Београд, 1871). Овај Чумићев рад био је познат Живојину Перићу, и он га наводи у свом *Задружном праву* (у првом делу га наводи на с. 7–8). Нажалост, Чумић је, насупрот Светозару Марковићу, остао прилично заборављен све до данас. Међутим, на њега нас је недавно подсетила госпођа Јелена Миљковић-Матић у свом раду „Аћим Чумић о проблему традиције и модернизације Србије у прет-прошлом веку“ (*Политичка ревија*, Београд, бр. 1/2002, с. 75–82).

На крају овог излагања смемо да констатујемо да је претпоставка о променама које су настале у битним карактеристикама породичне задруге после доношења српског Грађанског законика 1844. године и других следствених прописа – одвела Перића на теоријску странпутицу. Он је био убеђен да је грађански карактер законских одредаба изменио неке суштинске особине породичне задруге у Србији, и да је она као установа и правно и фактички била приморана да се саобрази грађанским нормама. Перић је очигледно био у заблуди и кад је претпоставио да је породична задруга у грађанској Србији чак могла да постане „једна комунистичка установа“, пошто је представљала заједницу живота и рада, а њена имовина је изгледала подударна с колективистичком „гесп.“ комунистичком. Међутим, његова теза је погрешна тим више што је и ваљаност претпоставке да „комунизам значи рад“ под сумњом са становишта друштвене и економске теорије.

Међутим, критика Перићевих теоријских схватања о породичној задрузи ни у ком случају не обезвређује његов укупни допринос расправљању о задружном праву у српској држави после успостављања грађанског правног поретка. Ова његова теорија, штавише, није уопште представљала сметњу дубоком и сјајном аналитичком разматрању српског задружног права, које је Перићу обезбедило место међу великанима наших правних наука, а његовом *Задружном праву* прибавило значење монументалног дела у области правних и друштвених наука.

Најзад да кажемо још и то да теоријски ставови Живојина М. Перића о породичним задругама, о којима је реч у овом чланку, нису привукли озбиљнију пажњу његових савременика. Међутим, они су интересантни данашњим истраживачима, ако ни због чега другог, оно свакако због свог значаја за проучавање научног и теоријског дела самог Живојина М. Перића у области задружног права. А то је – бар једним делом – био и разлог што смо се одлучили да се њима позабавимо.

Aleksandar A. Miljković

ŽIVOJIN M. PERIĆ'S VIEWS ON FAMILY COOPERATIVE IN SERBIA

Contribution to criticism of Perić's treatment of family cooperative
as a communist institution

Summary

Paper critically discusses theoretical views of Živojin M. Perić with regard to family cooperative as a communist institution, according to which

property of a cooperative has characteristics of of collectivist property. Perić's theoretical views are first confronted with the totality of his views on family cooperative in Serbia, during the period preceding, as well as following, adoption of the Civil Code. Main pillar of author's view is that the patriarchal cooperative predominantly represents a family community. What is applicable to family household is applicable to family cooperative as well. Village family cooperative is not distinguishable from any other farming household, except for the number of its members and the number of families it is consisted of. Author draws this conclusion with reference to some of the most important domestic and foreign authors: Valtazar Bogišić, Fistel de Coulange, Dragoljub Jovanović et al.

Author also submits that no distinction has ever been made between cooperative families and individual families, neither in the past, nor in Middle Age materials. That is why there are discrepancies among certain authors – Stojan Novaković, Juxin Hamel and others – with regard to the number of cooperative and individual families recorded in the records of Serbian rulers. A somewhat more reliable criterion of distinguishing between cooperative and individual Serbian medieval families has been discovered by Oscar Balcer, however, his discovery may be applied only to a limited number of families which were covered by census.

Even according to theoretical underpinnings of Theodore Taranovsky, laid out in his book *History of Serbian Law in Nemanjic State*, Perić's theoretical views with regard to family cooperative as a communist institution are unacceptable.

In addition, author has examined certain particularities of urban family cooperatives. Theoretical views of Živojin M. Perić which are treated in this work have not had any subsequent impact in further legal, political and social life, but they nevertheless deserve attention of all of those who research his work and thoughts.

Key words: *Živojin M. Perić. – Family cooperative as a communist institution. – Collectivist character of cooperative property in the countryside (according to Živojin M. Perić). – Individual family (before and after adoption of the Civil Code). – Urban family cooperative. – Farming family household, Heir to deseased's countryside estate.*